

СЪГРАЖДАНЕТО НА ПРАВОСЛАВНИТЕ ХРАМОВЕ В СТАРА ЗАГОРА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Ваня Донева

През XVIII–XIX в. българските градове са въвлечени в процесите на бавната, но постъпателна модернизация на Балканите. Култът към знанието и развитието на образователните институции за християните в Османската империя безспорно е съчетан не само с навлизането на светски елементи, но и с началото на религиозното разграничаване на българския етнос. В историята на всеки народ има моменти, когато вътрешната енергия се концентрира в съзидание и изграждане на нова реалност, съответстваща на стремежите му. Такъв за българите е осемнадесети век, който донася промени в обществените нагласи и стопанското развитие.

Историята на православно храмово строителство през епохата на Възраждането, показана чрез примери за процесите и явленията в един град – Стара Загора, е възможност да се уловят общовалидните тенденции. Липсата на християнски култови средища в града през XV–XVII в. впечатлява минаващите през региона пътешественици.¹

Без съмнение теми, за които няма богата архивна документация, се изследват трудно, а изводите и резултатите винаги могат да бъдат допълвани. Паметта на града не е пощадена от един от най-страшните врагове на историята – пожарът. Пламъците на огъня поглъщат вещи и документи на всички етнически общности в града. Порутени и разрушени са домове, църкви, джамии. Изгарят лични и обществени библиотеки, заличават се местата на паметта.

За османския период особено важни са все още непубликуваните и несистематизирани данни за града в архивохранилищата на Р Турция. За реконструкцията на миналото се разчита на наративните извори като: спомените на Атанас Илиев (Илиев 1924), Атанас Иванов (Иванов 1885), Петър Иванов (Иванов 1884) и първата история, написана от Димитър Илков (Илков 1908). За уточняване на събитията от местната история особено значение има написаното

от х. Господин Славов „Хронологическото описание на по-важните и забележителни събития в Стара Загора в черковно, училищно и общо-народно отношение в XIX в.“, което се съхранява във фонда на РИМ – Стара Загора и е публикувано едва през 2008 г. (Славов, 2008).

С проблемите около строителството на местните възрожденски църкви се занимава и Недю Александров Недев (Недев 1993).

Целта на настоящото съобщение е да проследи проблемите около съграждането на православните храмове в Ески Загра. През възрожденския период (от 1743 г. до 1864 г.) са издигнати четири православни черкви в града и същите обслужват местното християнското население до края на XX в.

Българите между християнството и исляма (XIV–XVII в.)

След завладяването на Боруи² (ок. 1370 г.) от армията на Лала Шахин, жителите му попадат във владенията на мюсюлманската империя, която в хода на завоеванията си на Балканите налага османската военно-политическа и административна система. Централизираната теократична монархия, управлявана от Османовата династия, се изгражда върху идеята за неравенство на религиозните общности. Тя предвижда съвместно съжителство на мохамедани и християни, но имперската администрация поставя последните в положение на непълноценна общност, като пред нейните членове са поставени дискриминационни ограничения. Българите-християни са лишени от правото да участват в управлението на държавата и служат във войската, да носят оръжие и да язят коне... Местното население влиза в категорията *рая* (стадо), т.е. безправна маса, чието основно задължение е да осигурява приходите на хазната.

В резултат на гоненията и религиозната дискриминация, българите напускат града и създават в околностите му три български села – Ени кьой (Ново село), Хатюрен и Баба-оглу. В Ески Загра се заселват тюркски групи от Мала Азия. Променя се етническият състав на населението, разпространява се ислямът. Градът придобива ориенталски облик. Започва строителството на джамии (Аладжа Мечет, Авль джамия и Соук Бунар Джамиси), имарети, безистени, ханове и др.

На 7-я км по пътя от града за Старозагорските минерални бани е разположен най-горният край на местността Бабаоглу. Там възниква и съществува селище на старозагорчани до 1730–32 год.,

когато е отново е позволено на българите да се заселят край самата градска крепост на Ески Загра и оттогава селището запустява. Подобна е участта и на другите две сателитни български селища: Хатюрен (Ат-юрен), съседно на Бабаоглу и Ново село – три километра североизточно от града.

Те са основани вероятно в кр. на XIV и първата половина на XV век, когато завоевателите Лала Шахин паша, Гаази Ахмед бей и Евренос бей (около 1370 г.), след превземането на града, заселват в него мохаджири-тюркмени, докарани от Сарухан, Мала Азия,. Те са настанени в жилищата на българите, които са изгонени от чертите на града, и част от тях се заселват в околните села, а други застрояват споменатите три селища.

В Ново село има черква, мястото на която личи до началото на XX в., и тези факти са описани в писмо с изх. № 19/1912 г., подписано от председателя на Археологическото дружество "Августа Траяна" – Атанас Кожухаров. Иконите и черковната утвар от храма, след изоставянето на селището, вероятно са пренесени в най-старата построена градска черква „Св. Димитър“. От една епитафия, запазена в сбирката на музея, личи, че първият ктитор на този храм – Петко поклонник, се е поминал на 1782 г.³

Християнска черква е вдигната и в другото селище – Бабаоглу. С положителност не се знае кога са застроени храмовете в двете селища, но като се има предвид, че изгонването на българите от хисарлъка (крепостта) става на два пъти: първият път след превземането на града, а вторият – няколко години по-късно, когато много мохаджири от Мала Азия са докарани, за да се закрепят и засилат устоите на османската инвазия, с положителност може да се приеме, че началото им трябва да отнесе към края на XIV-то или от началото на XV-то столетие.

С тези си действия османската власт променя етническият облик на града и това продължава почти до края на XVII-то столетие. Липсатата на българско християнско население обяснява и изчезването на православни култови места в чертите на Ески Загра в продължение на три столетия⁴. Побългаряването на града през XVIII в. и оформянето на българските махали обуславя възобновяването на местното християнско храмово строителство – съграждат се първите два християнски храма през XVIII век.

Възобновяване на православното храмово строителство в Стара Загора през Възраждането ***Черквата „Св. Димитър”***

Единствената махала, населена с българи през XVIII в. в чертите на старата крепост (хисарлъка), е „Имарет”.

Строителството или възобновление на черквата е проследено от Величка Койчева, която се базира на спомените на хаджи Г. Славов. Началото се свързва с един двуезичен надпис за строителството на храма (1743 г.) – на български изтрит, но на гръцки език добре запазен, чийто текст е публикуван още през 1966 г. (Койчева 2007, с. 395–400). Както пише Атанас Илиев, първият построен храм се счита за център на българщината и около него живеят представителите на българското население пред турските власти, наричани чорбаджии, и наместниците на търновските митрополити, назовавани „екзарси“ (Илиев 1926: 3)

Възобновяването на храма не е потвърдено от археологически материали, т.е. не можем да твърдим със сигурност, че на това място е съществувала средновековна църква, но то може да се тълкува и като приемственост между църквата в Ново село и новосъградения храм в чертите на Стара Загора от заселилите се в махалата “Имарет” новоселци.

Описанието на строителните периоди в спомените на х. Г. Славов е съвсем ясно. В началото за култово място се използва т. нар. „попска къща“, която не се различава от останалите български жилища и не спазва каноните на черковната архитектура.

Едва през 1858 г. еноритите на „Св. Димитър“, които се черкуват дотогава в тясна и тъмна сграда, следвайки примера на съгражданите си, които подновяват старите си храмове, вземат решение за строителството на нов храм.

Явно в първоначалния си вид църквата, наричана „папаз-еви“, съществува до средата на XIX в. През 1858–1861 г. са положени основите на съществуващия и днес храм на ново място (откупен е дворът на Кириакоглу) (Илиев 1926: 8) и това е видно от надписите, запазени на южната врата.

Със събраните средства се вдига каменен свод на черквата и по време на боя за Стара Загора „само тя остана здрава, която турците, като не можли да я съсипят, изклали колкото жени, деца и мъже

са намерили скрити в нея и я напъглили с плява, която отпосле запалили и черквата била опалена като пещ” (Славов 2008: 78).

Проследяването на строителните периоди и съвременния вид на сградата ми дават основание да бъда критична към информацията на Димитър Илков относно размера на храма и неговото унищожение по време на Освободителната война: *“Новото заселване на Стара Загора... станало най-напред на мястото около старата черква Св. Димитрия. Българските предания говорят, че първа нова българска къща е било направена в двора, гдето се построила новата черква Св. Димитрия. но понеже не е било още позволено на българите да си правят черква, то новопостроеното малко здание, гдето се черкували, се наричало не черква, а попска къща – Папаз-еви. За да прилича на къща, това здание трябвало да има и комин. Старата черква Св. Димитрия, която изгоря във време на последната война, е била построена, както свидетелства надписът на български и гръцки език, упазен и до сега на 1743 год. юний 29 ден, тя беше една дървена тъмна сграда с комини, която тъй също се е наричала попска къща.”*

При обновяването на храма в средата на XIX в. са положени стабилни каменни основи на базилика и разрушенията по време на Старозагорския бой са засегнали предимно покривната конструкция.

Благодарение на ентузиазма на старозагорци, в края на април 1878 г. е почти възстановена църквата „Св. Димитър”, „едничка останала не съвсем съборена”, и в нея е отслужена Великденската литургия (Илиев 1926: 199).

Липсата на възможност махалата „Имарет“ да се разраствана североизток позволява на махалата „Акарджа“, разположена в югоизточния край на града, да я изпревари, благодарение на заселващото се население от полските села и развитието на търговията.

„Св. Богородица” (Акарджанската черква)

В своите спомени х. Г. Славов не споменава година на съграждане на черква в махалата „Акарджа” („Кайнарджа”), но пише, че тя също е дело на преселниците от Ново село и се нарича „Въведение пресветой Богородици”. Използан материал за градежа са дебели мешови талпи, а не кирпич, постройката е дълбоко в земята, дълга около 20 метра, преградена надлъж с дувар, с комин. (Славов 2008: 24).

По-късно Атанас Илиев и Н. Александров приемат за начална 1768 г., като според последния, в начално преселниците се черкуват в параклиса на т.нар. Бабин градин метох, по името на баба Града, която дарява своя имот, в който има стая, в която били обслужвани религиозните нужди на българите християни. Той свързва името на храма с името на черквата в Ново село – „Св. Богородица“.

В първоначалния си вид постройката съществува до 30-те години на XIX в., когато еноритите на църковната община, като виждат, че османското правителство позволява безпрепятствено на всяка християнска общност да си прави черква, искат на обновят стария тъмен храм. Събират се волни помощи от християните в града и селата и се изважда ферман чрез търновския митрополит Иларион. Събаря се старото здание и се строи ново, като според преданието, в темелите на дясната страна на черквата са закопани свещени български драгоценности⁵. През 1840 г. храмът е осветен от Червенския епископ Неофит (Славов 2008: 46–47).

Черквата разполага и със свой печат с надпис „Печ. Ески Заарска в Акарджа мах. Введ.пресв.Бого. 1842“⁶ (Неделчев 1998: 67).

В края на XVIII и през първата половина на XIX в. занаятите и търговията имат все по-голям дял в икономическия напредък на Ески Загра. Те са упражнявани главно от българите. Стопанският просперитет и разширяващите се контакти с европейския свят са основен двигател за формиране на възрожденския облик на града и за утвърждаване на българското национално самочувствие. Третата българска крайнина, разположена в югозападната част на града, се стреми да не изостава от другите две (Илиев 1926: 4) – и махалите се надпреварват коя да блесне в народно-църковните и училищни работи и в представителството пред турските власти.

Черквата „Св. Никола“

Съществуващите през XVIII в. две черкви са недостатъчни за многолюдното българско население в града в началото на XIX в. В западната част на града са разположени 3 български махали “Мисирска” (Хамит-факъ), “х. Турхан” и “х. Махмут”. Там се намира и Рилският метох, като един от монасите – Паисий, се споразумява с местните чорбаджии да вдигнат една малка черква, за това е издействан султански ферман и в попската къща започват да се черкуват през 1801 г.

Този факт полага началото на един период на борба между българските първенци от старите махали “Акарджа” и “Табахна” и новите махали. В резултат на тези конфликти и машинации, се стига до събарянето на храма “Св. Никола” през месец юни 1808 г., когато турците, по заповед на заарския управник Мехмет бей Капуджи-башията, го разрушават и обезобразяват светите икони. Запазената църковна утвар се съхранява в една стая на Рилския метох до повторното вдигане на черквата през 1836 г. (Славов 2008: 27).

Връщането на християните от трите махали в черквата „Света Богородица“ удовлетворило главния инициатор на това срамно дело – Георги Пухооглу. Според Славов, народното поверие говори, че всички, които са взели участие в това срамно и нехристиянско дело, са наказани от божието провидение.

Подновяването на черквата „Св. Никола“ се инициира след Одринския мир (1829 г.), когато местните градски първенци, зарадвани от дадените от султана правдини, се събират и решават с волна помощ да извадят от султана нов ферман за храма. Те вземат от владиката Иларион препоръчителни писма. Тук следва един опит за фалшифициране на съдържанието на височайшия документ от страна на тогавашния аянин Едип ага, с който се променят размерите и височината на черквата. Със съдействието на владиката е изпратена втора депутация в Цариград с фалшификата, която след тримесечен престой и около 100 000 гроша разходи, успява да се сдобие с нов ферман и да издейства смяната на Едип ага с х. Фариз молла.

Новото строителство на черквата започва през месец август 1833 г. и завършва през месец юни 1844 г., а освещаването е извършено от Търновския митрополит Иларион през септември с.г.

В новопостроения храм се черкува и българското население от северозападните махали.

Това е единствената черква, която променя мястото си след Освобождението и се премества една улица на север по новия градоустройствен план.

Черквата „Света Троица“

Жителите на северозападните махали “Гебран”, “Ибни Ай-ваз” и “Джуниет”, които имат българско училище, но нямат храм, също решават да съградят черква, защото онези, в които се черкуват, са отдалечени. За целта купуват един парцел и успяват да издействат

от местната власт, с посредничеството на Българската община, мазма⁷. Това, по думите на х. Господин Славов (Славов 2008: 102), е необходимо, защото през 60-те години на XIX век ферманите за изграждане на черкви се издават от Високата порта само след представяне на документ, съгласуван с местните власти.

Пред 1864 г. започва изграждането на храма, но поради липса на достатъчно събрани средства, еноритите решават да вдигнат първо оградата и дялгерите вдигат еднометров зид. Това се посреща с неодобрение от част от местните турци. Предвождани от Садък бей в един петъчен февруарски ден, те събарят оградата до основи, с мотива, че новата черква е твърде близо до техните гробища. Напрежението нараства и на следващия ден се предвижда събарянето на фенера на черквата “Св. Димитър”. До там не се стига, защото надделява позицията на благоразумното турско население.

Местните български първенци отправят жалба до пловдивския мютесарифин и одринския валия. Реакцията на Нусрат паша, като представител на централната власт по отношение на конфликта, е доста интересна (Славов 2008: 106). След като прочита фермана, предоставен му от българските първенци, той се обръща към местните турци с въпроса: “с каква смелост са дръзнали те да направят тази постъпка и са съборили оградата на черковния двор, за чиято направа българите имат на ръка височайшия ферман?” (Славов 2008: 106). Агите, бейвете и каймакамина се оправдават, че това се извършва без тяхно знаие от едни прости турци, защото тази черква ще бъде много близо до гробищата им (Славов 2008: 106–107). Очевидецът на събитията разказва за справедливата присъда на Нусрат паша, който пита българите какво обезщетение искат за щетите и след като последните отказват такова, той постановява виновниците да вдигнат дуварите на черквата, да се заведе срещу тях углавно преследване и да се накажат според закона. Тази постъпка насърчава еноритите и те веднага започват строежа на черквата и я завършват през 1864 година. А виновните турци (17 души) са наказани с глоба и три месеца затвор. “Тъй се свърши една трагическа комедия и еноритите преждевременно съградиха черквата си с принуждение” (Славов 2008: 108).

Вдигнат е и последният храм, по чиито зидове и до днес личат следи от гюлета, превърнали се в мъчителен спомен за събитията по време на старозагорския бой на 19/31 юли 1877 г.

Съграждането на православни храмове помага на българите да изявят своята идентичност, да се обособят като група, следваща общи цели. То отразява и промените в етническият състав на градовете, както и нарасналия икономически потенциал. Преходът от „поската къща“ към същинско храмово строителство е свързан и с процесите на либерализация в Османската империя. Той отразява и икономическото замогване на местното българско население и неговия стремеж към практическа реализация на обявената в империята свобода на вероизповеданията.

През XIX в., като следствие от политическите събития, борбата за самостоятелна българска църква се превръща в общонароден проблем, който допринася за духовното обединение на българите и подтиква разгръщането на църковното строителство. Четиридесетте години на XIX в. са време, когато почти няма селище, в което българското население да не издигне нова църква „над земята“ и в нея да не се служи на „български език“.

Строителството на черкви през Възраждането е показател за появата на българите и интензивното нарастване на техния брой в Ески Загра през XVIII–XIX в. Те се вдигат в новооформените български махали и имат не само религиозни, но и обществени функции. Като архитектура през XIX се налага базиликата. Наблюдава се съревнование между българските махали за изграждане на по-хубав храм, което понякога се изражда в позорно съперничество.

През 40-те год. на XIX век градът активно се включва в движението за църковна независимост. Първи изхвърлят гръцките богослужбени книги черкуващите се в църквата „Св. Никола“ (1847 г.). Последват ги енориаршите на „Св. Димитър“ и „Св. Богородица“. Развитието на просветното движение е свързано и с религиозното осъзнаване и „управлението и поддържането на градските училища до 1848 г. беше от черквите ...“ (Иванов 1885). Дълбоко съпричастни към Българския Великден, старозагорци официално се отказват от духовната си принадлежност към гръцкия търновски митрополит на 11/24 май 1850 г. в деня на светите братя Кирил и Методий.

На църковния народен събор в Цариград (1871 г.), на който Стара Загора е представена от х. Г. Славов, се взема решение за създаване на Загорска епархия.

БЕЛЕЖКИ

¹ През 1652 г. Евлия Челеби отбелязва наличието на 14 махали, но не споменава нито една българска.

² Средновековното име на Стара Загора.

³ 7Сз 7180, л. 25–28.

⁴ Името на Стара Загора през османския период.

⁵ Проучванията на Димитър Николов и Величка Койчева опровергават тази версия.

⁶ Според Иван Неделчев, се съхранява в Църковния музей в София (Неделчев 1998: 67).

⁷ Мазма (тур.) – предписание.

ЛИТЕРАТУРА

Аяров, Кънев, Ганева, 2004: И. Аяров, Н. Кънев, Н. Ганева. Възрожденска Акарджа и Стара Загора. Стара Загора, 2004.

Василева, С. Историческите стенописи в старозагорската църква “Св. Димитър”.

Воалери, 2005: П. Воалери. Между два свята. Българите в Румелия XVIII–XIX в., Кама, 2005.

Димитров, 1894: Г. Димитров. Княжество България. Историческо, географическо и етнографическо отношение, ч. I. София, 1894, с. 56.

Донева, 2008: В. Донева. За археологията и иманярството. – В: По пътя на миналото (сборник научни статии по повод 65-годишнината на д-р Георги Китов). София, Арос, 2008, с. 85–87.

Иванов, 1885 : Ат. Иванов, Черти из животът и записки на Атанас Иванов, бивший учител в Стара Загора. Сливен, 1885.

Иванов, 1884: Петър Иванов. Възпоменания от разбърканите времена. Пловдив, 1884.

Илиев, 1926: А. Илиев. Спомени на А. Т. Илиев. София, 1926, с. 8.

Илков, 1908 : Д. Илков. Принос към историята на градъ Стара Загора, Пловдив, 1908, с. 39.

Кирчева, 2005: Ж. Кирчева. Стара Загора в архитектурни образи. Стара Загора, 2005, с. 51–72

Коева, 2003: М. Коева. Градоустойствено-художествени принципи на Възраждането, Издателство LiterNet, 2003, Първо издание, електронно; <http://litenet.bg/publish9/mkoeva/teoria/grado.htm>

Койчева, 2007: В. Койчева. Някои моменти от съграждането на старозагорските църкви “Свети Димитър” и “Свети Николай” в непубликуваните спомени на хаджи Господин Славов. – В: Известия на Старозагорския исторически музей. Том II. Стара Загора, 2007.

Недев, 1993: Н. А. Недев. История на храм-паметника „Св. Троица“ и мавзолей-костница „19 юли 1877“. Стара Загора, 1993.

Неделчев, 1998: Ив. Неделчев. Летопис-календар на събитията в Стара Загора от VII век пр. н. е. до средата на XX век. Стара Загора, 1998 с. 35, 40, 41, 42, 48, 56, 63, 64, 115, 118, 134.

Николов, Койчева, 1966: Д. Николов, В. Койчева, Каменни надписи от XVIII век в Стара Загора. – Известия на етнографския институт с музей, XI, 1966, с. 119.

Славов, 2008: х. Г. Славов. Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общо-народно отношение в XIX в. Стара Загора, 2008.

Цветкова, 1981: Б. Цветкова(състав.). Френски пътеписи за Балканите – XIX в. Т. II.

Челеби, 1972: Евлия Челеби. Пътепис, Превод от османотурски, съст. и ред. на Страшимир Димитров. С., 1972.